

ББК 81.26

УДК 811.111'42:165.194

НОМІНАТЕМА: ЗНАЧЕННЯ ТА ЗМІСТ, КОНЦЕПТ ТА ВАРІАНТ

Роботу присвячено аналізу структури інваріантного значення номінативної одиниці. Автор вважає, що явище однозначності характеризує мовний рівень семантичної структури номінативи, а багатозначності – мовленнєвий. Процес мовленнєвого позначення реалізується в двох тактиках актуалізації мовного значення – денотації і конотації.

Ключові слова: денотація, значення, інваріант, конотація, лексико-семантичне варіювання.

Я наголошую на тому, що базовою номінативною одиницею мови варто вважати номінатему, яку можна визначити тільки як сукупність глос, тобто реалізацій номінативи в мовленні (екстенціонал), що перебувають у відносинах семантичної тотожності у всіх її проявах (інтенціонал – інваріантне значення) і взаємної формальної обумовленості. В основі тотожності номінативи, таким чином, лежить тотожність її інваріантного мовного, сигніфікативного, концептуального значення, зв'язаного внутрішньою формальною взаємною вмотивованістю її глос.

Можна погодитися з думкою тих лінгвістів, які стверджують, що «співвідношення слова й концепту можна вподібнити видимій й невидимій частинам айсберга. Компоненти лексичного значення слова виражають значимі, але не в повному обсязі, концептуальні ознаки. Концепт об'ємніше за лексичне значення слова» [Пименова 2004: 8-9]. Однак я вважаю, що слово не є мовною одиницею – воно являє собою лише одну з мовленнєвих маніфестацій номінативи, нехай найпоширенішу, але все ж таки таку, що не покриває повністю всю систему втілень тієї ж самої номінативної одиниці. Саме в цьому сенсі концепт і лексичне значення слова не те ж саме. Слово тільки коагулює, актуалізує в мовленні одне зі значень номінативи, один зі станів пов'язаного з номінативою концепту. Але важливо не це. Якщо розглядати концепт тільки як фактив, кінцевий результат дослідження мови, як елемент лінгвального світу, ми абсолютно справедливо прийдемо до висновку, що «концепт як складний комплекс ознак має різнорівневу представленість у мові» [Пименова 2004: 14]. При цьому «виявлення структури концепту є можливим через спостереження за сполучуваністю відповідних мовних знаків. Концепт розпорошений у мовних знаках, що його об'єктивують. Щоб відновити структуру концепту, необхідно досліджувати весь мовний корпус, у якому репрезентовано концепт – (лексичні одиниці, фразеологію, пареміологічний фонд), включаючи систему стійких порівнянь, що запам'ятала образи-еталони, властиві певній мові» [Пименова 2004: 10]. Це один із шляхів дослідження концептів – шлях пошуку складових лінгвального світу. Але в той самий час концепт – це не просто фрагмент, квант знання. Унаслідок того, що це квант знань, схоплений знаком, він є одночасно й лінгвальною сутністю. Якщо виходити з цього, потрібно позначити його місце в структурі мови.

У силу того, що мова семантична, варто визнати, що саме семантика організує її структуру. Отже, потрібно розглядати концепт не тільки як знання, виведене з мови, але і як знання, що виступає як інфраструктурний компонент номінативної одиниці, як знання, що організує мову. Концепт існує в усіх мовних формах і визначає лінгвальні характеристики цих форм. Але мінімальною формою його вираження є номінатема – вона виступає як базове ім'я концепту. Отже, концепт, прив'язаний до номінативи, створює межі її тотожності й визначає моделі своєї коагуляції в її глосах. Він може й не бути повністю вираженим глосами певної номінативи, хоча й прагне до цього, але все, що позначається глосами цієї номінативи, закономірно перебуває в межах того знання, того концепту, що прив'язаний до цього імені, до цієї номінативи.

Інакше кажучи, на відміну від концепцій, що констатують незв'язність концепту й значення, теорія концептуальної природи останнього стоїть на позиції визнання концепту «організатором» тотожності знака, тим мовним елементом, що визначає можливість мовленнєвого означування. Відзначимо, що М.М. Болдырев, який абсолютно не погоджується з тим, що можна ототожнювати концепт і значення, все ж таки констатував: «Концептуальна інформація, яка кодує мову, є найбільш істотною, і саме концепт визначає семантику мовних одиниць, що використовуються для його вираження (виділене мною – В.Т.)» [Болдырев 2001: 26]. Як пише Т.І. Сайтаєва, «акти семіозису й номінативні акти припускають перед-існування їм певної когнітивної інфраструктури свідомості з мовною здатністю як її головною складовою» [Сайтаєва 2006: 65]. Саме концепт є цією когнітивною інфраструктурою, хоча б тому, що в його основі «лежить вихідна, прототипічна модель <...>значення слова (тобто **інваріант всіх значень слова**)» [Тазетдинова 2002: 2] (останнє виділено мною. – В.Т.). Інакше кажучи, концепт – це одиниця рівня визначення меж номінації, у нашій термінології – рівня мовної номінації, змісту віртуального знака, мовного номінативного інваріанта. Таким чином, співвідношення концепту й значення варто визначити так: концепт є не стільки значенням, яке зазвичай відносять до рівня мовлення, скільки елементом організації системи значень, тобто – віртуальним інваріантним значенням, що виявляється на рівні мови. Абсолютно справедливою є думка про те, що мовні лексичні значення «збуджують у пам'яті людини пов'язані з ними концепти» [Кубрякова 1997: 159]. Однак це «збудження» можливе лише в тому

випадку, якщо концепт перебуває на верхівці системи цих мовленнєвих ситуативних значень однієї номінативної одиниці, якщо від нього до мовлення спрямовано закон реалізації цієї одиниці в глосах, а від цих одиниць до номінативи йде знання про концепт. Тому фраза М.М. Болдырева про те, що «мовні значення передають лише певну частину знань про світ» [Болдырев 2001: 27], повинна бути трохи видозмінена – не мовні, а мовленнєві значення передають лише певну частину знань про світ. Інакше ця фраза буде суперечити устояному у когнітивістиці твердженню про те, що «ми можемо добратися до думки тільки через слова» [Вежицкая 1999: 293]. Якщо саме мовні значення передають тільки частину знань про світ, то концепт є абсолютно непізнаваним. Адже ми ж не зможемо до нього пробитися інакше, ніж через номінативні мовні одиниці. А от якщо ми припустимо, що в мовленні об'єктивується тільки частина концептуальних знань, пов'язаних зі знаком, а вся сукупність концептуальних знань може бути виведена шляхом протоколювання об'єктивованих знаком у мовленні концептуальних знань, то ми повинні визнати, що це можливо тільки тому, що лінгвоконцепт є інваріантним, віртуальним значенням знака, прототипічним знанням, пов'язаним з моделлю номінації. Таким чином, концепт – це інваріантне значення номінативи, що визначає тактики її втілення в мовленні. Слово, поряд зі словосполученням, сполученням повнозначного й службового слів, – одна із глос – реалізацій номінативи з коагульованою частиною інваріантного концепту.

Таке розуміння статусу концепту у лінгвальному світі багато в чому збігається з розумінням, запропонованим В.В. Колесовим, який визначав концепти як «змістовні форми слова» [Колесов 1999]. Те ж знаходимо, наприклад, у М.В. Нікітіна, на думку якого лексичне значення – це «концепт, зв'язаний знаком» [Никитин 1974: 70].

Основою тотожності номінативи, отже, є тотожність її концептуального значення й схеми її формальної актуалізації, реалізована за моделлю:

Ті чи інші глоси можуть бути визнані такими, що перебувають у межах тотожності номінативи, тільки в тому випадку, якщо вони:

- а) є актуалізаторами того ж самого концепту;
- б) є формально взаємозалежними.

Треба зазначити, що такий підхід до визначення структури номінативної одиниці не є новим у мовознавстві. Констатацію існування превентивного знання як основи тотожності номінативної одиниці ми відзначаємо вже в роботах В.А. Звегинцева, який, правда, позначав мовний інваріант не терміном «концепт», а терміном «загальне значення». На думку вченого, «слово не може мати декількох «значень», нагадуючи деяку сукупність синонімів, пов'язаних якимись значеннєвими відносинами. Оскільки в лексичному значенні слова закріплений результат певного узагальнення, і цей процес узагальнення не переривається доти, поки живе й розвивається мова, в одному слові не може відбуватися одночасно декількох різних узагальнень, які проходять за різними напрямками, що тільки й могло б привести до утворення в слові декількох лексичних значень. Лексичне значення в слові одне, але воно може складатися з декількох потенційних типових сполучень, які з різних сторін характеризують єдине значеннєве ціле. <...> Ці типові потенційні сполучення в описаному сенсі вірніше назвати лексико-семантичними варіантами (термін О.І. Смірницького) єдиного значення слова. Відповідно до цього власне лінгвістичне визначення лексичного значення слова повинне прийняти наступний вид: значення слова – це сукупність його лексико-семантичних варіантів» [Звегинцев 1957: 125-126]. Саме в роботі В.А. Звегинцева лексико-семантична варіативність визначається через процес номінації (від загального значення до типових семантичних сполучень), тобто ономасіологічно.

Виникає питання, яким чином формуються ці «потенційні типові сполучення», тобто – як здійснюється актуалізація концепту? Ми відзначаємо існування двох тактик цієї актуалізації – тактику денотації й тактику конотації. Під тактикою денотації розуміється ситуація, коли в мовленні комунікативно значущими стають певні слоти інваріантного концепту. Наприклад, у фразі *Він не зміг без молотка забити цях* у глосі **молоток** актуалізовано слот «призначення». У фразі ж *Обережно, в нього молоток* при збереженні референтного значення здійснюється актуалізація слоту «небезпечний предмет». При конотації здійснюється образне отождоження референтів в одному концепті, що виникає як уявлення, створене шляхом заміщення, коли один з відрізків дійсності (наприклад, «людина, яка займається зимовим купанням») сприймається як інший відрізок дійсності (наприклад, як «північна тварина») **цілісно** – він не в реальності, але в нашій свідомості, детермінованій нашим образним мисленням, *так би мовити морж*.

Є три базові моделі формалізації номінативи.

По-перше, це всі випадки її словесної реалізації: *він будує будинок, будинок стоїть на узбіччі* тощо. Словом ми будемо в цьому випадку називати одиницю, що може прямо бути самодостатнім виразником концепту в тексті.

По-друге, це все випадки розгортання номінативи в словосполучення, оскільки реєстр цих сполучень визначається особливостями семантики саме головного слова. Продуктування словосполучень має у своїй основі актуалізацію тих або інших слотів концепту в залежному слові, що при такому трактуванні стає вербалізованим компонентом семантики головної лексеми. Наприклад, у словосполученнях *зелений будинок, триповерховий*

будинок, будинок на узбіччі, кам'яний будинок тощо, що мають тотожний референт, слова *зелений, триповерховий, на узбіччі, кам'яний*, які вказують тільки на різні характеристики цього референта, є, по суті, реалізаторами семного наповнення слотів «колір», «розмір», «місце розташування», «матеріал» значення слова *будинок* як базової в цьому випадку одиниці номінації. Це й дозволяє припустити, що зазначені словосполучення є багатослівними аналітичними лексико-семантичними варіантами номінативними *будинок*, а не самостійними мовними сутностями. Актуалізація сем номінативного центру є абсолютно адекватною тут актуалізації сем монолексемних реалізацій номінативними при денотації. Формальна тотожність номінативними тут забезпечується наявністю в усіх зазначених словосполучень базового конструкта *будинок*.

По-третє, це всі випадки вживання базового конструкта номінативними зі службовими словами. Концептуальна семантика автономних повнозначних слів-синтагм і повнозначних слів-синтагм у сполученні зі службовими одиницями абсолютно ідентична. І *будинок*, і *до будинку* пов'язані з концептом «житловий будинок, будова». Розходження стосуються тільки граматичної семантики: *будинок* укаже на суб'єкт або об'єкт дії (*будинок швидко руйнується й ми любимо наш будинок*), а *до будинку* – на напрямок руху (*ми входимо до будинку*). Однак якщо морфологічне варіювання автономних глос, відповідно до устояної думки, не порушує тотожності номінативної одиниці, то й граматичне варіювання, реалізоване в сполученнях повнозначних слів зі службовими, що має таку ж природу, повинне бути визначеном як варіювання, що не порушує тотожності номінативними. І тут її формальна тотожність забезпечується наявністю у всіх зазначених сполучень конструкта *будинок*.

Таке трактування дозволяє поширити зону вживання поняття ономасіологічна структура на процеси внутрішньої мотивації, тобто мотивації номінативною її глос. З погляду ономасіологічної структури процеси мовленнєвої номінації формуються на основі базового знання, що формує когнітивно-ономасіологічну базу, яка поєднує комунікантів, і нового знання, що є причиною номінації. Базове знання і є когнітивним базисом мовленнєвої номінації, а нове знання стає її когнітивною ознакою. У цьому випадку під базисом розуміється архісемний слот концепту, а під ознакою – той слот, що актуалізується в мовленні. Наприклад, уживання глоси *голка* в реченні *Ваша дитина взяла голку* реалізує ономасіологічну структуру «прилад» (когнітивний базис «голка») + «статус» (когнітивна ознака «небезпечний»). У полівербальних глосах когнітивний базис зазвичай реалізується в головному, а когнітивна ознака – в залежному компоненті словосполучення. Наприклад, у глосі *червона сорочка* реалізується когнітивний базис «одяг» і когнітивна ознака «колір».

Таким чином, концепт – це інваріантне значення номінативними, що визначає тактики її втілення в мовленні. Слово, поряд зі словосполученням, сполученням повнозначного й службового слів, – одна із глос – реалізацій номінативними з коагульованою частиною інваріантного концепту. Реалізація концепту в зазначених одиницях відбувається за певними когнітивно-ономасіологічними структурами. Цілком можливо створити систему базових когнітивно-ономасіологічних структур для тієї або іншої мови, що і складає завдання наступних наших робіт.

Література

- Болдырев 2001: Болдырев, Н.Н. Концепт и значение слова [Текст] / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : научное издание. – Воронеж, 2001. – С. 25-36. – Библиогр.: с. 36.
- Вежбицкая 1999: Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая ; [пер. с англ. А.Д. Шмелева ; под ред. Т.В. Бульгиной]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I-XII, 780 с. – Библиогр. в конце разделов. – ISBN 5-7859-0032-7.
- Звегинцев 1957: Звегинцев В.А. Семасиология [Текст] / В.А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 322 с. – (Московский гос. ун-т. им. М.В. Ломоносова). – Библиогр. в конце разделов.
- Колесов 1999: Колесов В.В. Реализм и номинализм : определения и классификации [Электронный ресурс] / В.В. Колесов // Русские философы о языке и познании. – Вып. 1. – Красноярск : КГУ, 1999. – 64 с. – Режим доступа: <http://katrina-z.fromgu.com/lib/kolesovrealizm.htm>. – Заголовок с экрана.
- Кубрякова 1997: Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; под общей редакцией. Е.С. Кубряковой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с. – Библиогр. в конце разделов. – ISBN 5-89042-018-6.
- Никитин 1984: Никитин, М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании [Текст] / М.В. Никитин. – Владимир : Изд-во ВГУ, 1974. – 160 с. – (Владимирский гос. ун-т). – Библиогр. в конце разделов.
- Пименова 2004: Пименова, М.В. *Душа и дух* : особенности концептуализации [Текст] / М.В. Пименова. – Кемерово : ИПК «Графика», 2004. – 386 с. – (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 3). – Библиогр. : с. 379-385. – ISBN 5-93664-010-5.
- Сайтаева 2006: Сайтаева, Т.И. Языковая природа социальных стереотипов : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Сайтаева Татьяна Ильинична. – Ижевск, 2006. – 147 с.
- Тазетдинова 2002: Тазетдинова, Р.Р. Языковой концепт как базовый термин лингвокультурологии / Р.Р. Тазетдинова [Электронный ресурс] // Межкультурный диалог на евразийском пространстве : международная научная конференция, Уфа, Башкирский государственный университет, 30 сентября – 2 октября 2002 г. : материалы. – С. 1-3. – Режим доступа: http://www.bashedu.ru/evrazia/f_s/f_tazetdinova.rtf. – Заголовок с экрана.

Теркулов 2007: Теркулов, В.И. Слово и номинатема : опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка. – Горловка: Изд-во ГПНИИЯ, 2007. – 240 с. – Библиогр.: с. 217-239. — ISBN 978-966-8469-47-3.

Работа посвящена анализу структуры инвариантного значения номинативной единицы. Автор считает, что явление однозначности характеризует языковой уровень семантической структуры номинатемы, а многозначности – речевой. Процесс речевого обозначения реализуется в двух тактиках актуализации языкового значения – денотации и коннотации.

Ключевые слова: денотация, значение, инвариант, коннотация, лексико-семантическое варьирование.

The work is devoted to the analysis of the structure of invariant meaning of nominative unit. It appears to the author that the phenomenon of monosemy characterizes the language level of semantic structure of nominatheme, and polysemy characterizes speech level. The process of speech nomination is realized in two tactics of actualization of the language meaning – denotation and connotation.

Keywords: denotation, meaning, invariant, connotation, lexically-semantic varying.

Надійшла до редакції 1 вересня 2010 року.

Татьяна Тукова

ББК Ш12=411.2*2*008.51
УДК 811.161.1'0

РОЛЬ СИНТАГМАТИКИ В ВЫЯВЛЕНИИ ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

У статті обґрунтовано важливість вивчення співвідношення синтагматики та парадигматики для спостереження над типологічною рухливістю російської мови сучасної епохи.

Ключові слова: тип мови, мовний лад, синтагматика, парадигматика.

Мысль о типологическом движении русской морфологии в сторону аналитизма получила в современной русистике широкое распространение. Говорят об аналитических частях речи [Панов 1971; Клобуков 2001], о превалировании аналитического способа выражения грамматических значений у неизменяемых слов [Ильина 2000; Валгина 2001 и др.] и проч. Однако сущность понятия аналитизма остаётся за рамками обсуждения. Это судьба многих общеизвестных понятий нашей науки: термином пользуются все; значение термина интересует сравнительно немногих; что же касается понятия, связанного с термином, и особенно его научного определения, то это до поры до времени мало кого интересует вообще (см. по [Тукова 2007]).

Цель настоящей работы – показать существенность исследования синтагматического потенциала языковых единиц для доказательства наличия черт языков различного типа в эволюционирующей русской грамматической системе.

В большинстве исследований, посвящённых типологическим изменениям в современном русском языке, рост аналитизма связывают с увеличением количества неизменяемых слов. Не входя в парадигматические (вертикальные) ряды, неизменяемые слова в линейных (синтагматических) рядах получают грамматическую оформленность (термин введён А.И. Смирницким [Смирницкий 1955: 17]). В коллективной монографии «Русский язык и советское общество» [РЯСО 1968] утверждается, что грамматическая информация в таких случаях передаётся аналитически, т.е. «средствами контекста (в широком смысле слова)». Это расплывчатое определение часто уточняется примерами типа *это ателье, говорящий какаду, весёлое шоу, первый эскудо; трюмо стояло в углу*. Как видим, манифестация грамматических значений в таком случае происходит на уровне синтагмы с помощью типичных для русского языка как языка флективного типа средств – флексий согласующихся или координирующихся слов. Логичным представляется вывод об упрочении синтетизма, а не аналитизма в современной морфологии, т.к. грамматикализованные в языке значения передаются не вспомогательными словами, а аффиксами, но иных словоформ в тексте [Колесников 1992].

На важность исследования комбинаторной способности единиц языка обратили внимание ещё Ф. де Соссюр, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Н.В. Крушевский. Но к их мысли о неправомочности смешения парадигматики и синтагматики, горизонтальных и вертикальных отношений в языке до сих пор прислушиваются не все. Это и приводит к некорректному, на наш взгляд, включению в прямую зависимость: неизменяемость (отсутствие формальной парадигмы в системе языка) – рост аналитизма (синтагматическое выражение грамматических значений в речевом потоке). Л. Ельсмейер отмечал важность изучения этих двух взаимосвязанных типов отношений, подчёркивая, что только на первый взгляд процесс детерминирует систему, в действительности он просто невозможен, если за ним не стоит определённая система.

Процедура синтагматического анализа предусматривает последовательное членение речевого потока и установление специфики объединения единиц с предыдущей и последующей в линейном ряду. В своё время